

Humor a zenében (4. rész)

Dr. Berta Gyula

Apponyi Magánklinika, Kaposvár

Joseph Haydn (1732–1809)

A zeneszerzők többségétől – láttuk a sorozat első két részében – nem idegen a direkt vagy áttételes humor. Külön kategóriát képvisel azonban Joseph Haydn, a zeneirodalom nagy tréfamesztere, aki a címadásban, a zenei megoldásokban a vérbő (gyakran vaskos) humort, viccelődést képviseli.

Közismert és szinte közhelyszerű példa az **„Üstdob” szimfónia** (G-dúr, № 94), amit a legenda szerint Haydn a hangverseny alatt unatkozó, el-elalvó hallgatók felrázására, megijesztésére eszelt ki. A példában (lásd a Függelékben) az ominózus „ébresztő” a szimfónia 2. (Andante) tételének elején van (09:35), maga a dobütés 10:11-nél. Érdemes az egész szimfóniát meghallgatni, főleg a karmester, Leonard Bernstein miatt, akinek mimikája, mozdulatai egyedülállóak.

A **D-dúr szimfónia** (№ 93) második tétele gyönyörű, gáláns és arisztokratikus muzsika, melyet a két fagott brutális „betörése” (13:06) tönkrezúz (lásd a Függelékben). Ezek a hangeffektusok ma már egyértelműen komikusak, de csöppet sem voltak megszokottak, illendők a megírásuk idejében.

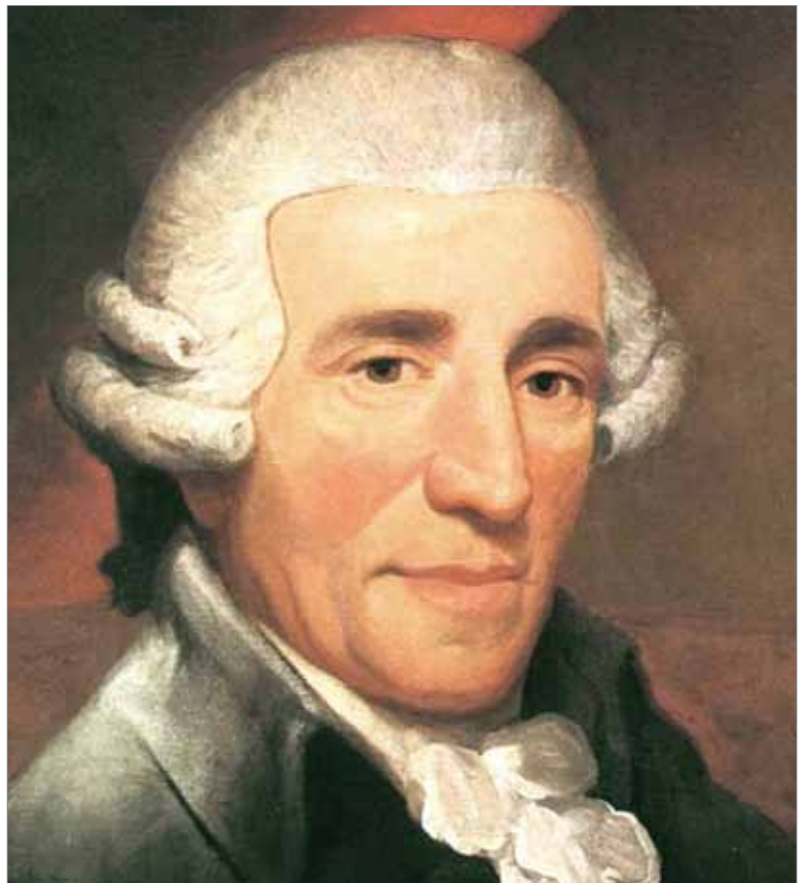
Két szimfóniánál is alkalmazza Haydn az „álbefejezés” trükkjét: a szimfóniák végén, a fináléban megtréfálja a művet nem ismerő közönséget, úgy tesz, mintha... Mintha az utolsó akkordok hangzanának el, mintha befejeződne a mű egy lezárásnál. Itt a tájékozatlanok a koncerten elkezdhetnek tapsolni, aztán szégyenkezni, mert a mű szép halkan folytatódik az igazi befejezésig.

Ezzel a „geggel” találkozunk a **„Medve” szimfónia** (C-dúr, № 82) utolsó tételének a végén. A tétel medvebrummogással kezdődik (19:13), amit a basszus hangszerek (a nagybőgők és fagott) „állítanak elő”, ez a tétel folyamán máshol is többször visszatér. A befejezéskor (24:16) a ze-

nekar elhallgat egy akkord lezárásnál, majd pár másodperc után nagyon halkán játssza a folytatást, és pár ütemmel később hasonló akkordokkal megtörténik a befejezés.

„Kevés az olyan vicc, amelynek poénja több mint kétszáz évvel később is ül” – mondja Sir Simon Rattle, akinek 2009-es, a Haydn emlékév tiszteletére tartott hangversenyéről CD felvétel is készült, de a nagyérdemű beletapsolásai miatt a záró részt stúdióban meg kellett ismételni, és függelékként rá kellett tenni a felvételre. „A partitúrán látszik, hogy a zeneszerző számolt a közönség reakciójával. Meggyőződésem, ha most alkotna Haydn, a mobiltelefonok csörgését is belekomponálná a hangszereléséibe” – folytatja Rattle. A **№ 90-es szimfóniáról** van szó, ahol

*Joseph Haydn
(1732–1809)*

**Joseph Haydn
aláírása**

Haydn duplán is „elsüti” ezt a hamis befejezés tréfát. A Rattle-féle felvételhez nem értem hozzá, de van két másik, amiken jól hallhatók az előbb leírtak, a másodikon a beletapsoló közönség is. Christopher Hogwood felvételén (lásd a Függelékben) 22:57-nél és 25:13-nál található ezek a megtévesztő befejezések. A Gardiner-felvételen (lásd a Függelékben) 26:35-től jól hallható a beletapsolás, ami után az igazi befejezés jön.

Hasonlóan játszott hallgatósága bizonytalanságával Haydn **A Tréfa** című **vonósnégyesben**, amelynek befejezésébe ugyancsak több, egyre hosszabb szünetet iktatott be, ezért ott sem tudni, mikor van vége a darabnak. A tréfa még a profi muzsikust is zavarba tudja hozni: mint egyik kritikus-zenetörténész meséli, egy előadás végén ő sem mert tapsolni, mert a darabot ismerve sem volt egészen biztos benne, vajon már az igazi befejezést hallotta-e. A videón

**A № 90-es szimfónia
eredeti kottája**

(lásd a Függelékben) az Ariel Quartett szerepel, nagyon vidáman. A beugratós befejezés sorozat 16:20-tól kezdődik.

A szimfóniák ötletgazdagsága egyéb tréfákban is megnyilvánul: a № 60-as szimfónia **„A szórakozott”**, más furcsaságot kínál: az utolsó tételbe Haydn belekomponálja a hegedűk hangolását. A hegedűk G-húrja egy hanggal mélyebben szólal meg, s a zenészek menet közben korrigálják a „hibát”. A Finálé félbeszakad, a kényszerű szünetben a hegedűket át kell hangolni (28:45), miközben a karmester türelmetlenül értetlenkedik. A jelenet a ráadásban, 32:26-nál megismétlődik, még kétségbeesettebb karmesteri gesztusokkal.

Csak a teljesség kedvéért idézem még a szimfonikus tréfák közül **A búcsú** szimfóniát. A mindenki által ismert magyarázat szerint a darab befejezésekor azért mennek el a zenészek egymás után a zenekarból, mert ezzel figyelmeztették Esterházy herceget a kiadatlan szabadságukra (lásd a Függelékben).

A zongoraművek is jócskán bővelkednek humoros motívumokban. Egyik korai példája ennek a **G-dúr capriccio** (Hob. XVII:1), aminek alcíme: *„Acht Sauschneider müssen sein”*. A feldolgozott népdal szövege ugyanis arról szól, hogy egy kandisznó kasztrálásához nyolc böllérre (Sauschneider) van szükség. A szalonokban nem gyakori téma sok moduláción és ritmikai átalakuláson megy át, de biztosra vehetjük, hogy hallgatósága 1765-ben jól ismerte ezt a nótát, nem kellett nekik elmagyarázni, hogy ez egy rusztikus, jókedvű darab, amin esetleg kacagni is szabad (lásd a Függelékben).

A C-dúr fantáziában (alcíme Capriccio, Hob. XVII:4) két helyen is beleír olyan előjegyzési jelet és utasítást (*„Tenuto intanto, finchè non si sente più il suono”* = addig kitartani, ameddig a hangot nem lehet már hallani”), aminél a zongoristának pár másodpercre le kell állnia, úgy tűnik olyankor, hogy elfelejtette a darabot, memóriazavara van, és csak gondolkodás után tudja folytatni. A hatást az is fokozza, hogy a folytatásban a hang egészen halk lesz, és váratlanul egy fél hanggal feljebb csusszan. A hatás nevetésre ingerlő, tréfás, meglepő.

Haydn kamarazenéje is számtalan egyéb humoros példával is szolgál. A zongorás triók között található az esz-moll darab (Hob. XV:31A),

melyben a második, Allegro tétel alcíme „Jákob álma”. A korabeli anekdota szerint a bemutató hegedűse beképzelt és arrogáns muzsikus hírében állt. Haydn ezzel a tétellel alaposan megtérfálta, az első oldal viszonylag problémamentesen eljátszható lapról, azonban lapozás után a hegedűszólam a legmagasabb fekvésekbe kalandozik el (09:37-től). Földi halandó nincs hozzászokva ezekhez a régiókhoz, oda csak létrán tud felkapaszkodni, mint Jákob (lásd a Függelékben).

Sok humor található Haydn vokális műveiben is. A Gotthold Ephraim Lessing-vers ihlette kvartertben például. Címe „Freunde, Wasser machet stumm”. A szöveg nyersfordításban: „Barátaim, aki vizet iszik, az néma lesz – ezt már a halak is megtanulták – de ha jó rajnai bor kerül az asztalra – hangoskodunk, vitatkozunk – nem halljuk egymást a másiktól. – Tehát: aki vizet iszik néma lesz. Néma, Néma”. A végén az énekesek háromszor ismétlik a záró szót: stumm (néma), ám a szerző utasítása szerint a második után harmadjára már nem mondják ki hangosan, csak némán artikulálják. Megnémultak (lásd a Függelékben).

A következő dal már címében is vicces: **A lustaság dicsérete** (lásd a Függelékben). Hermann Prey előadása mintha egyik elemzőjének szavait illusztrálná: „a dicsőítő ének jókedvűen kezdődik; a dallam imponáló magabiztossággal lépdel egyre magasabbra, alig néhány taktus után azonban egy ólomsúlyként lefelé húzó kromatikus menet próbálja útját állni, az énekes elbizonytalanodik, és az ásításokkal megszakított énekszólam is a mélybe igyekszik. A dallam ismét erőteljesen a magasba rántja magát, hogy leküzdje tehetetlenségét; a harmónia kétségbeesetten nekilendül, elnyúlik és nyújtózkodik a dal legmagasabb énekhangjáig, és csaknem ünnepélyessé lesz. De hiába: végül összeomlik, s önnön tehetetlenségébe fullad. A dal egy A-dúr akkorddal zárul ugyan, ez azonban inkább az elkerülhetetlenbe való fájdalmas beletörődésről, semmint őszinte optimizmusról tanúskodik”.

További „állatságok”

Sorozatunk első része (*Amega* 2017; 24. évfolyam; 2. szám: 39-42. oldal), amiben az állathangokkal kapcsolatos zenéről volt szó, szokatlanul sok reflexiót váltott ki az olvasókból. Az írás

alapján koncertműsor is született: a kaposvári „Margit kerti Muzsika” rendezvény egyik hangversenyén Víg Margit, Bécsben élő hegedűművész és több országból jött művésztársai a cikkben felsorolt „állatzenéket” adták elő, vonósokon és házi orgonán. A jó visszhang arra inspirált, hogy hasonló téma e sorozat utolsó részében is szerepeljen.

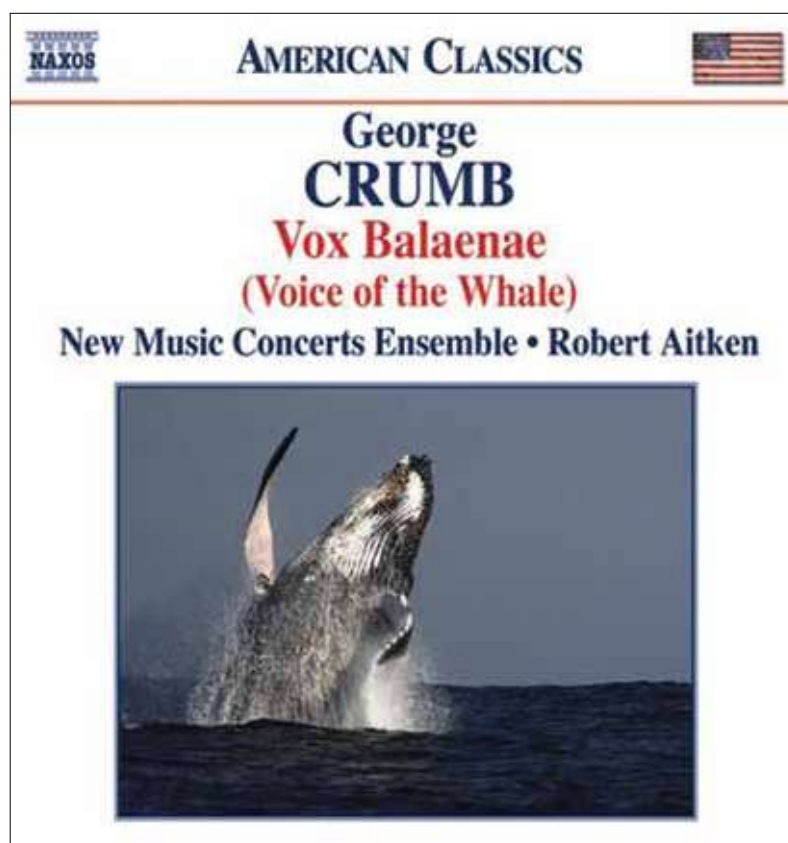
Kezdjük ismét a **kakukkkal**. A zenében kivívott népszerűségének okairól az említett első részben beszámoltunk. Jelenleg egy Vivaldi hegedűverseny és egy Jean Vaillant madrigál képviseli a kakukkot (lásd a Függelékben).

A **bolha** két szerző dala között is szerepel, irodalmi ihletőjük Goethe Faustjának egy részlete a felkapaszkodott kegyencről, az egyre nagyobb hatalmú bolháról. A politikai satírának szánt részt Beethoven és Muszorgszkij is megzenésítette (lásd a Függelékben). Főleg az utóbbi lett ismertebb, basszisták sikerdarabja.

Ugyancsak orosz szerző műve az eredetileg hegedűre és zongorára írt, számtalan feldolgozásban hallható **Dongó** is. E sorozat második részében, más kontextusban már közölt feldolgozást mutatom be ismét, ritka „hangszer-összeállítás” miatt (lásd a Függelékben).

Igor Sztravinszkijnek több dala is szól **macskáról** (Macska bölcsődalok, A bagoly és a cica)

*A bálna hangja
lemezborítója*

és **rókáról** (lásd a Függelékben). Elnyűhetetlen kedvenc Rossini macska duettje is. A Függelékben egy nagyon ritkán látott-hallott felvételen, négy híres magyar énekessel lehet együtt derülni.

Schubert írt dalt a **pisztráng**ról, de a kamarazene irodalom egyik gyöngyszeme is ezt a címet viseli (Pisztráng ötös). A dalt a Függelékben találják.

Mennyire állat a **hétfejű sárkány**? Ránki György kedvéért állattá nyilvánítom, hogy beférjen a sorba. A hétfejű sárkány szerenádja című műből az I. tétel címe: Hét fej, egy lélek (lásd a Függelékben).

Szigeti István darabjának már a címe is vicc: F. Otto AG. A cím ugyan egy részvénytársaságot ígér, de a szólóhangszer, a fagott olasz nevének (fagotto) anagrammája. A mű előadásában a fagottoson kívül egész állatsereglet szerepel: **bagoly, harkály, majom, unká, kacsák** és **libák** hangja hallható (lásd a Függelékben).

Ugyancsak sok állat szólal meg Banchieri: Contrapunto bestiale című madrigáljában. Mindőjüket a King's Singers szólaltatja meg (lásd a Függelékben).

A **bálnák** közül csupán a hosszúsárnyú bálna és a kékbálna egy, az Indiai-óceánban élő alfaja „énekel”. A hím hosszúsárnyú bálnák éneke, melyet a párzási időszak során hallatnak, körülbelül fél óráig tart, de órákon és napokon át ismételtetik. A hangok terjedelme a teljes emberi hallástartományt felöleli (és a magas hangok felé egy kicsit túl is lép azon). Hangképzés közben nem hagyják el buborékok az óriás emlősök testét, a levegőt tehát testen belül áramoltatják. George Crumb amerikai zeneszerző 1969-ben először hallotta a hosszúsárnyú bálna

énekét egy hangfelvételtől, s ez az élmény ihlette Vox *Balaenae* (azaz A bálna hangja) című, fuvolára, csellóra és zongorára írt kompozícióját (lásd a Függelékben).

Bősze Ádám a Bartók rádió egyik reggeli műsorában úgy vélte, hogy a zeneirodalomban a legtöbbet előforduló állat a **hattyú**. Azzal a fenntartással, hogy a kakukkal legfeljebb holtversenyben lehet, részben az említett műsor alapján igyekeztem összeszedni a hattyús zenéket. Hangutánzó zenéről természetesen szó sem lehet, a hattyú által produkált „ének” még dobogós sem lehet a kakukk, a fülemüle, de akár egy dongó mellett sem. A „hattyúdál” (amit eddig senkinek sem sikerült megörökíteni) egyébként a legenda és a költők szerint akkor hangzik el, amikor a hattyú haldoklik, de átvitt értelemben nagy alkotók utolsó művét is ezzel a jelzővel illetik.

Csajkovszkij: Hattyúk tava a Kirov Balett előadásában (lásd a Függelékben), Schubert: Hattyúdál dalciklus (lásd a Függelékben). A dalfüzért a szerző halála után Anton Diabelli állította össze a visszamaradt dalokból. Saint Seans: Állatok farsangja című művének egyik tétele viseli A hattyú címet. Jan Sibelius A tuonelai hattyú címmel írt szimfonikus költeményt. Wagner több művében (Lohengrin, Parsifal) van – nem énekes – szerepe a hattyúnak. Orlando Gibbons: Az ezüsthattyú (The Silwerswan) címmel írt madrigált (lásd a Függelékben).

Carl Orff Carmina burana című művének 12. tételében (Olim lacus colueram) egy magát hattyúnak képzelő libát sütnék és esznek meg (lásd a Függelékben). A Carmina burana című versgyűjtemény a bajorországi Benediktbeuernben, a 8. században épített kolostor

A King's Singers énekegyüttes 2014-ben

A Carmina burana egyik oldala

könyvtárban maradt fenn. Ez a kódex az egyik leggazdagabb lelőhelye az ún. vágáns-költészet alkotásainak. Az egy kéziratba összemásolt, akkor száz-kétszáz éves világi témájú, énekelve előadott verseket vándordíákok és szerzetesek írták középkori latin, alnémet, néhány esetben pedig ófrancia nyelven. Hangvételükben lírai gyengédség és humor váltakozik a trágárságig vaskos hangvétellel. A hattyúról szóló tétel szövege:

*Hajdan szép hattyú voltam én.
Úsztam a tó kék, mély vizén.
Oly boldog voltam, én szegény.
Sülj már, sülj már, árva gúnár!
Sülj már meg hirtelen!*

*Sülök most, nyáron sercegek.
Úszkálni többé nem lehet:
felfalnak szörnyű emberek.
Sülj már, sülj már, árva gúnár!
Sülj már meg hirtelen!*

*Végezd el sorsom, rút halál.
Múlják a szív nagy kínja már,
éhes had széttép, felzabál.
Sülj már, sülj már, árva gúnár!
Sülj már meg hirtelen!*

A **lúd** a hattyú szegény rokona. Még lúdanyónál is szerényebb a rangsorban lúdapó. Ránki György mégis megírta Lúdapó meséit. Az illusztráció a IV. tétel: Libaviadal Ludmilláért – Lúdapó szerelmi halála és feltámadása (lásd a Függelékben). ■

Függelék

Joseph Haydn: „Üstdob” szimfónia

<https://www.youtube.com/watch?v=eVXalu0p1wo&t=163s>

Joseph Haydn: D-dúr szimfónia

<https://www.youtube.com/watch?v=Q8ky4psljV4>

Joseph Haydn: „Medve” szimfónia

<https://www.youtube.com/watch?v=Gv7nmLVny0w&t=102s>

Joseph Haydn: C-dúr szimfónia № 90

<https://www.youtube.com/watch?v=NKJuGK2VEwc> (Christopher Hodwood)

<https://www.youtube.com/watch?v=gaKHR-6sZ8I> (beletapsolással, Errol Gardinerrel)

Joseph Haydn: Búcsú szimfónia

https://www.youtube.com/watch?v=KJl4E_EoyXE

Joseph Haydn: A tréfa vonósnégyes

<https://www.youtube.com/watch?v=iZo9FoajL4A>

Joseph Haydn: G-dúr capriccio

<https://www.youtube.com/watch?v=pUfj3aJonrs> (Kocsis Zoltán)

Joseph Haydn: C-dúr fantázia

https://www.youtube.com/watch?v=lrWVQvo_XwQ

Joseph Haydn: esz-moll trió („Jákok álma”)

<https://www.youtube.com/watch?v=aOOkuBdW908>

Joseph Haydn: Freunde, Wasser machet stumm

<https://www.youtube.com/watch?v=0ui1c2Vm65g>

Joseph Haydn: A lustaság dicsérete

<https://www.youtube.com/watch?v=7QByBj7zB9Y>

Antonio Vivaldi: A-dúr hegedűverseny (RV 335)

https://www.youtube.com/watch?v=kH_2LeVx6LM

Jean Vaillant: Madrigál

<https://www.youtube.com/watch?v=pxhlatDfyF8>

Ludwig van Beethoven: Bolhadal

https://www.youtube.com/watch?time_continue=89&v=LNvM5r1A5_8

Rimdzkij-Korszakov: A dongó

<https://www.youtube.com/watch?v=nxr6Gu31Qms>

Igor Sztravinszkij: Macska bölcsődalok

<https://www.youtube.com/watch?v=-h0vWGtiF1Q>

Igor Sztravinszkij: A bagoly és a macska

<https://www.youtube.com/watch?v=hgBjc5onfPk>

Igor Sztravinszkij: Renard a róka

<https://www.youtube.com/watch?v=4Marw193Upo>

Gioachino Rossini: Macska duett (kvartett)

<https://www.youtube.com/watch?v=WhRA0j0z1cc>

Franz Schubert: A pisztráng

<https://www.youtube.com/watch?v=4TFp2hDkgvc>

Szigeti István: F. Otto AG

<https://www.youtube.com/watch?v=ihsHmZKw-SQ>

Adriano Banchieri: Contrapunto bestiale

<https://www.youtube.com/watch?v=y0W6CJoEuZE>

George Crumb: Vox Balaenae

<https://www.youtube.com/watch?v=CV30hbpypcUg>

Pjotr Iljics Csajkovszkij: Hattyúk tava

<https://www.youtube.com/watch?v=9rJoB7y6Ncs>

Franz Schubert: Hattyúdál dalciklus

<https://www.youtube.com/watch?v=AaZlY9rnE1s> (Polgár László)

Orlando Gibbons: Az ezüst hattyú

<https://www.youtube.com/watch?v=ZYvZvAihBP0>

Carl Orff: Carmina burana (12. tétel)

<https://www.youtube.com/watch?v=iSOTjbr2q5w>

Jan Sibelius: A tuonelai hattyú

https://www.youtube.com/watch?v=X3_H5YlgKFU

Ránki György: Lúdapó meséi (IV. tétel)

<https://www.youtube.com/watch?v=Pcch-jM2yb4>